

УДК 373.064.3:343.5

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.2.4>

Світлана МІЛІНЧУК

аспірантка кафедри педагогіки вищої школи та соціальної роботи, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Волинська обл., Україна, 43025

ORCID: 0000-0002-7271-8535

Бібліографічний опис статті: Мілінчук, С. (2021) Булінг як актуальна проблема соціальної роботи: шкільне середовище. *Humanitas*, 2, 24–29, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.2.4>

БУЛІНГ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ: ШКІЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

У статті розглядається проблема булінгу щодо підлітків в освітньому середовищі в закладах загальної середньої освіти, причини та умови його виникнення. Представлений основний нормативно-правий документ країни, який регламентує аспекти захисту в закладах загальної середньої освіти як дітей так і працівників від різних форм насилля. Здійснено аналіз наукових поглядів вчених щодо проблеми булінгу, який тісно пов'язаний із такими поняттями, як насилля, агресія, кібербулінг.

Звертається увага на педагогічні, соціальні, юридичні аспекти досліджуваної проблеми. Підкреслено, що булінг – це системна умисна дія, що полягає у вчиненні психологічного, фізичного, економічного, сексуального насильства, у тому числі із застосуванням мобільних телефонів та мережі інтернет, що здійснюються стосовно учнів щодо інших учасників освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти, наслідком таких дій є заподіяння психічної, фізичної шкоди.

Наводяться результати опитування проведені з метою визначення рівня знань щодо захисту від насильницьких дій та проявів булінгу в закладах загальної середньої освіти. Розкрито можливості подолання булінгу серед учнів підліткового віку. Звертається увага, що робота з подолання насилля серед підлітків потребує ефективних способів його попередження. Стверджується, що з метою запобігання булінгу необхідна чітка цілеспрямована та скоординована робота між адміністрацією закладу загальної середньої освіти, соціальним працівником, шкільним офіцером та іншими.

Доведено, що ефективним способом профілактики насильницьких дій в тому числі серед підлітків є проєкт «Захисти себе Fest», необхідними складовими якого є заходи з підвищення рівня знань та навичок психологічного, фізичного, медичного, інформаційного напрямів профілактики асоціальної поведінки з основами правових знань.

Заняття передбачають засвоєння конструктивних способів поведінки у конфліктних ситуаціях у освітньому середовищі в умовах школи. Отримані дані порушують важливу проблему подолання булінгу серед дітей підліткового віку, що є актуальним для дослідження в галузі соціально-педагогічної науки.

Ключові слова: булінг, насильство, агресія, мобінг, цькування, кібербулінг, підліток.

Svitlana MILINCHUK

Postgraduate Student at the Department of Social Pedagogy and Pedagogy of Higher School, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli ave., Lutsk, Volyn region, Ukraine, 43025

ORCID: 0000-0002-7271-8535

To cite this article: Milinchuk, S. (2021) Bulinh yak aktualna problema sotsialnoi roboty: shkilne seredovyshche [Bullying as an urgent problem of social work: school environment]. *Humanitas*, 2, 24–29, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.2.4>

BULLYING AS AN URGENT PROBLEM OF SOCIAL WORK: SCHOOL ENVIRONMENT

The article considers the problem of bullying of adolescents in the educational environment in general secondary education, the causes and conditions of its occurrence. The main legal document of the country is presented, which regulates aspects of protection of both children and workers from various forms of violence in general secondary education institutions. The analysis of scientific views of scientists on the problem of bullying, which is closely related to such concepts as violence, aggression, cyberbullying.

Attention is paid to pedagogical, social, legal aspects of the researched problem. It is emphasized that bullying is a systematic deliberate act of committing psychological, physical, economic, sexual violence, including the use of mobile phones and the Internet against students against other participants in the educational environment in general secondary education, as a consequence such actions are causing mental and physical harm.

The results of the survey conducted to determine the level of knowledge on protection against violence and bullying in general secondary education are presented. Possibilities of overcoming bullying among teenagers are revealed. Attention is drawn to the fact that work on overcoming adolescent violence requires effective ways to prevent it. It is argued that in order to prevent bullying, there is a need for clear, targeted and coordinated work between the general secondary school administration, the social worker, the school officer and others.

It is proved that an effective way to prevent violence, including among adolescents is the project "Protect yourself Fest", the necessary components of which are measures to improve knowledge and skills of psychological, physical, medical, informational prevention of antisocial behavior with the basics of legal knowledge.

Classes involve learning constructive ways of behaving in conflict situations in the educational environment in the school environment. The obtained data raise an important problem of overcoming bullying among adolescents, which is relevant for research in the field of social and pedagogical science.

Key words: *bullying, violence, aggression, mobbing, harassment, cyberbullying, teenager.*

Сучасні тенденції засвідчують, що суспільство швидко розвивається, люди опановують нові професії, знання, технології, передусім дітям вдається швидше оволодіти смартфонами а зі зміною часу бути користувачами найновіших соціальних мереж, проводити дедалі більше часу у віртуальному просторі. Унаслідок цього в учнів зменшується зв'язок з родиною і друзями та водночас з'являється «інструмент» завдати шкоди іншій людині, додаткове середовище, де можуть потерпати від образ анонімних користувачів інтернету. Це спричиняє розширення можливостей для застосування булінгу, а переслідування, образи у віртуальній мережі стають серйозною соціальною проблематикою, відтак булери не завжди можуть бути притягненні до відповідальності.

Важливим документом, який регламентує аспекти захисту в закладах загальної середньої освіти як дітей так і педагогічних працівників від різних форм насилля є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» № 8584. Документ окреслює саме поняття «булінг», визначає шляхи протидії такому явищу, захист прав дітей та працівників в закладах освіти. Також цей документ вносить зміни до Кодексу України «Про адміністративні правопорушення» [1, ст. 33]. Відтепер булінг – це адміністративне правопорушення, яке передбачає несення адміністративної відповідальності, а приховування випадків булінгу будь-ким з працівників закладу освіти передбачає накладення штрафу у розмірі від 50 до 100 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, також як міра покарання можливі громадські роботи строком від 20 до 40 годин. В разі чинення правопорушення, а саме скоєння булінгу, дитиною чи підлітком, який не досяг 16 років, штраф зобов'язуються сплатити батьки дитини.

В умовах сьогодення особливо актуальною залишається проблема протидії булінгу серед учасників освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти, що сприятиме формуванню умінь, знань та навичок відповідальної, безпечної, свідомої поведінки. Вагому роль має відігравати спільна робота соціального працівника з усім колективом освітнього закладу та налагоджена співпраця із державними структурами, які здійснюють систематичну діяльність у подолання явища булінгу.

Значний внесок у теорію подолання булінгу, дослідження його структури, причин виникнення зробили такі зарубіжні дослідники як Д. Ольвеус, Д. Лейн, Е. Роланд, Е. Міллер, Д. Томпсон. Умови впровадження інноваційних технологій профілактики агресивної поведінки у закладах загальної середньої освіти досліджують: І. Гайдамашко, І. Сидорук., М. Жданова, Н. Заверико, О. Романова, Л. Лушпай, К. Максьом.

Уперше термін булінг (з англ. 'bully' – хуліган, забіяка, грубіян, насильник; 'bullying' – цькування, залякування, третирування) з'явився на початку 70-х рр. ХХ ст. у Скандинавії, де група дослідників вивчала явище насильницьких дій в міжособистісному спілкуванні.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» булінг – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Типовими ознаками булінгу (цькування) є: систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [1, ст. 173⁴].

Одним з перших науковців, який почав досліджувати явище булінгу був Д. Ольвеус. (Dan Olweus), він визначає сутність терміна «bullying» як, агресивна поведінка, що охоплює небажані, негативні дії, патерни поведінки, що постійно повторюється та характеризується нерівністю влади або сили [2, с. 215].

Виходячи з цього можна зазначити, що булінг – це системна умисна дія, що полягає у вчиненні психологічного, фізичного, економічного, сексуального насильства, у тому числі із застосуванням мобільних телефонів та мережі інтернет, що здійснюються учнями, рідше самими педагогічними працівниками щодо інших учасників освітнього процесу, наслідком таких дій є заподіяння психічної, фізичної шкоди.

Особливо важливою та актуальною в соціально-педагогічній науці і соціальній роботі є проблема насилля у стосунках між підлітками.

Підлітковий вік, у якому застосовуються найагресивніші форми булінгу, – найскладніший вік, але, водночас, найважливіший період для формування особистості. Діти у цьому віці надзвичайно емоційні, а тому – різкі. Через це їм властива схильність до різких кроків та крайнощів – у тому числі й до жорстокості – психологічного та фізичного насилля щодо членів власних колективів [3, с. 85].

Через булінг в закладах середньої середньої освіти знижується активність мозку та існують ризики так званих масивних розумових блоkad; знижується імунітет, що призводить до частих захворювань дитини; учні не можуть більше концентруватися на навчанні, що яскраво спостерігається в освітньому середовищі в умовах школи з високими показниками булінгу; існують проблеми зі сном як у жертв, так і у свідків та переслідувачів; втрачається впевненість у власних силах; ускладнюються соціальні комунікації, страх розмовляти з певними людьми, формується закритість та боязнь

публічності, колишня жертва та булер більшою мірою схильні до самотності [4, с. 169].

Булінг серед підлітків має різну природу і характер, проявляється у формі одноразових насильницьких дій та у вигляді постійних знущань. Особливу небезпеку становить психологічне і фізичне насилля. Булінг тісно пов'язаний із такими поняттями, як:

Насильство – застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір; панування, влада людини над людиною [5, с. 43].

У своїх працях Н. Максимова, Т. Нестеренко наголошують, що насилля – це негативне явище, яке призводить до порушення прав та приниження гідності людини [6, с. 215].

Виходячи з цього можна зазначити, що насилля – це умисна поведінка, що полягає у вчиненні фізичного впливу або порушенні психічної цілісності шляхом примушування або погроз.

На думку, Л. Лушпай, агресія – це дії, спрямовані на порушення фізичної і психічної цілісності людини або групи людей [3, с. 85].

Зокрема, Г. Хоменко зазначає, що агресія – це форма поведінки, яка частково є соціальним навчанням (ЗМІ, однолітки, сім'я) і частково є наслідком агресивності (властивості особистості) [7, с. 17]. Хоча агресія в освітньому середовищі існує від часів існування освітнього середовища в умовах школи як інституції, воно сьогодні, під впливом інформатизації, завдяки технічному прогресу, таким пристроям як смартфони та інтернету набирає нового змісту і форм.

На думку дослідниці К. Максџом, соціальне третирування здійснюється в умовах освітнього середовища з метою формування зверхнього ставлення групи, навіть педагогічного персоналу закладу середньої загальної освіти, до аутсайдера, «жертви», яке відбувається у формі непрямої фізичної та вербальної агресії, а саме: бойкот, ігнорування успішної підготовки до занять зі сторони вчителів, ворожа міміка чи жестикуляція, образливі прізвиська; насміхання над зовнішнім виглядом, видом діяльності, поведінкою дітей, які вирізняються серед однолітків; погрози, приниження тощо. [8, с. 157]).

Щодо мобінгу, то варто звернути увагу на те, що це – конфлікт у вигляді знущання, цькування, психологічного тиску або психологіч-

ного терору у формі зниження авторитету, психологічного тиску, приниження.

На думку І. Сидорук, мобінг – це психологічний терор, глум, що здійснює група стосовно особистості [4, с. 169].

Новітньою формою протиправної поведінки є кібербулінг. На думку, Л. А. Найдьової, кібербулінг передбачає напади з метою завдання психологічної шкоди, які здійснюються через електронну пошту, миттєві повідомлення (ICQ та інші системи), розгортаються в чатах, на веб-сайтах, у соціальних мережах; діють через текстові повідомлення або зображення (фото, відео); до кібербулінгу належить також терор за допомогою мобільного телефонного зв'язку [9, с. 2]. Усі ці поняття відображають різні аспекти такого явища, як булінг.

В українській мові поняттям кібербулінгу позначають процес лютого завзятого нападу, який характеризують дієсловами «провокувати», «дошкуляти», «тероризувати», «цькувати» тощо.

Коли вище перераховані прояви булінгу відбуваються в певному колективі, освітньому середовищі чи в колі однолітків, булер за одну дію негативно може вплинути на одну людину або колектив. Але дії булера можуть мати вплив на молодих людей «жертв», що географічно віддалено проживають один від одного.

Набула розголосу трагедія, яка трапилася 16 лютого 2021 року на Київщині, 2 учениці 7 класу (13, 12 років) під впливом побаченого відео у соціальній мережі «TikTok», яке містило заклик «Випий 40 таблеток і подивись, що буде» виконали ці дії відразу після уроку, внаслідок чого одна з дівчат померла. Подібна ситуація сталась і на Черкащині 17 лютого 2021 року 2 учениці 8 класу вжили подібні таблетки, в 4 рази меншій кількості. Це свідчить про те, що підлітки хвильні до ризикованої поведінки.

З соціальних мереж стало відомо про справу, пов'язану з побиттям 15-річної дівчинки Чернігівського закладу загальної середньої освіти кількома ученицями. За цим спостерігали інші школярки, які зняли процес на відео й опублікували його в соцмережі. Факти кібербулінгу було зафіксовано Одесі, Києві, Дніпрі, Львові та інших містах України [10, с. 275].

Під час кібербулінгу зловмисник розмістивши одну інформацію у соціальній мережі

може нанести шкоди, як одному підлітку (створенням групи ненависті до конкретної людини), так і кільком сотням якщо вони перебуватимуть в одній із спільнот у соціальній мережі, що не може не викликати занепокоєння соціальних працівників, педагогів, батьків та інших.

Аналіз висвітлених інцидентів свідчить, що на сьогоднішній день в недостатній мірі здійснюється цілеспрямований процес на подолання різних форм булінгу в закладах загальної середньої освіти.

З метою визначення рівня знань щодо захисту від насильницьких дій було проведено опитування учасниць проєкту «Захисти себе Fest», віком 13-15 років (8 учениць 13 років, 20 учениць 14 років та 42 учениць 15 років) загалом 70 учениць закладів повної загальної середньої освіти міста Луцька, Волинської області.

Проєкт реалізувався в рамках навчального курсу «Громадянська освіта для молодіжних працівників», розробленого у програмі «Молодіжний працівник», яка втілюється Міністерством культури, молоді та спорту України, Державним інститутом сімейної та молодіжної політики України та Програмою розвитку ООН з 2014 року в партнерстві з Волинським національним університетом імені Лесі Українки, зокрема факультетом педагогічної освіти та соціальної роботи та Управлінням патрульної поліції у Волинській області.

В рамках реалізації проєкту «Захисти себе» були залучені фахівці Управління патрульної поліції у Волинській області: відділу зв'язків з громадськістю, підрозділу тактико-оперативного реагування, шкільні офіцери та начальник управління; старший фельдшер навчально-тренувального відділу Волинського обласного центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф; член Національної спілки журналістів України і голова громадської організації; кандидат психологічних наук практичний психолог; доктор педагогічних наук, професор; тренер програми «Молодіжний працівник, викладачі та студенти кафедри соціальної педагогіки та педагогіки вищої школи ВНУ імені Лесі Українки.

Спільно з залученими фахівцями було проведено заходи із п'яти напрямків захисту від насилля: лекція на тему «Основи психологічного самозахисту», майстер-клас фізичного самозахисту, семінар із медіаграмотності на

тему «Інформаційна безпека», майстер-клас щодо медичного самозахисту в тому числі при наданні домедичної допомоги, семінар щодо законодавства України, яке регламентує права людини, подолання булінгу (цькування) а також особливості допустимої самооборони.

На початку дослідження підліткам було запропоновано відповісти на ряд запитань та здійснити самооцінку рівня знань до початку проєкту. На запитання «Оцініть ваш рівень знань щодо захисту від булінгу в освітньому середовищі за 5 бальною шкалою, де 1 – дуже погано, 2 – незадовільно, 3 – задовільно, 4 – добре, 5 – відмінно» відповіді були такими: учасниці віком 13 років в кількості 3 поставили оцінку незадовільно, 5 підлітків оцінили знання задовільно. Виявилось, що учениці не мають розуміння, як можна протистояти булінгу.

Самооцінку рівня знань здійснили підлітки віком 14 років серед яких 2 незадовільно, 13 учениць відповіли задовільно, інші 5 добре.

11 учениць віком 15 років засвідчили, що їх рівень знань незадовільний, 21 учасниця зазначила, що володіють інформацією на оцінку задовільно, 10 учениць на оцінку добре.

Отже, 23 % учениць оцінюють рівень знань щодо захисту від булінгу в освітньому середовищі в умовах школи на оцінку незадовільно, 55,6 % учениць ставлять самооцінку задовільно, 21,4 % учасниць володіють знаннями на оцінку добре.

Наступним було запитання: «Чи були ви учасником булінгу в освітньому середовищі (варіанти відповідей: «так» або «ні»). Якщо ви відповіли «так», то ви були в ролі: а)агресора б) жертви в) свідка» Серед дівчат 13 років, 5 зазначили, що були в ролях (агресора, жертви свідка), 2 жертви, 1 учениця була в ролі свідка.

7 учениць віком 15 років відповіли, що були ролях (агресора, жертви свідка), 9 учасниць зазначили (жертви і свідка), 7 відмітили лише роль свідка, в ролі жертви були 7 людей, проте 12 учениць – утрималися від відповіді, не відповівши на це питання «так» або «ні» враховуючи анонімність опитування, що може свідчити про замовчування насильницьких дій.

Школярки віком 14 років відповіли, що

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу: Закон України від 19 січ. 2019 р. № 8584 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 06.03.2021).

2. Olweus D. Bullying at school: What we know and what we can do. Malden. 1993. 215 p.

3. Лушпай Л.І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філологічна.* 2013. Вип. 33. С. 85–93. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf.

4. Сидорук І.І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського*

в ролі (агресора, жертви, свідка) були 3 підлітки. В ролі жертви були 7, а 6 ученицям доводилося спостерігати за актом булінгу, знову ж 4 учениць – утрималися від відповіді.

Результатами показали, що 23 % учениць були жертвою булінгу в закладах загальної середньої освіти, 21 % учениць в ролі були кривдника, потерпілої, свідка насильницьких дій, 20 % зазначили, роль свідка в процесі булінгу, 13 % відповіли, що були в ролі свідка та жертви. 23 % учасниць утрималися від відповідей. Можемо зробити висновок, що в освітньому середовищі в умовах школи під час булінгу частіше учениці є в ролях жертви та свідка, а ніж кривдника.

На запитання «Оцініть рівень ваших знань щодо захисту від булінгу в освітньому середовищі після участі у проєкті за 5 бальною шкалою, де 1 – дуже погано, 2 – незадовільно, 3 – задовільно, 4 – добре, 5 – відмінно» підлітки віком 13 років відповіли: 1 учениця задовільно, 6 поставили оцінку добре, 1 – відмінно.

Серед підлітків віком 14 років виявили задовільний рівень знань в 2 учениць, оцінку добре поставили 11, оцінку відмінно 7 школярки.

Виявилось, що старші підлітки віком 15 років оцінюють рівень знань таким чином: 4 учениці відповіли задовільно, 18 поставили оцінку добре, 20 учасниць відмінно.

По завершенню проєкту 10 % учасниць оцінюють рівень знань щодо захисту від булінгу в закладі загальної середньої освіти задовільно, 50 % учениць ставлять оцінку добре, 40 % учасниць відмінно володіють знаннями та навичками.

Отже, спільна робота соціальних працівників та шкільних офіцерів поліції під час проведення лекцій, семінарів та майстер-класів є ефективною у підвищенні рівня знань щодо захисту від насильницьких дій та створенні безпечного освітнього простору.

Усе вище зазначене актуалізує проблему якісної профілактичної роботи в освітніх закладах загальної середньої освіти щодо попередження булінгу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу: Закон України від 19 січ. 2019 р. № 8584 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 06.03.2021).
2. Olweus D. Bullying at school: What we know and what we can do. Malden. 1993. 215 p.
3. Лушпай Л.І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філологічна.* 2013. Вип. 33. С. 85–93. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf.
4. Сидорук І.І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського*

національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки. 2015. Вип. № 1 (302). С. 169–173.

5. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / за ред. М.-Л. А. Чепи. Київ : ДП Інформ.-аналіт. агентство, 2010.

6. Максимова Л. С. Психологічна корекція особистості дітей, які зазнали насильства в сім'ї: навчально-методичний посібник. Київ: Міленіум. 2011. 251 с.

7. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція: матеріали доповідей учасників міського семінару «Психолог. Шкільний світ» 2009. № 35. С. 17–23.

8. Максьюм К.В. Індивідуальні особливості основних учасників булінгу підліткового віку в шкільному середовищі. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Вип. 23. С. 157–167

9. Найдьонова Л.А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини. *Методичні рекомендації. Серія: На допомогу вчителю*. Київ. 2011. № 4. С. 34

10. Миронюк Т., Запорожець А. Кібербулінг в Україні – соціально небезпечне явище чи злочин: визначення та протидія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2 (16) С. 275–284

REFERENCES:

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii bulinhu [About modification of some legislative acts of Ukraine concerning counteraction to bullying]. *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> [in Ukrainian].

2. Olweus, D. (1993) *Bullying at school: What we know and what we can do*. Malden. [in English].

3. Lushpai, L.I. (2013) Shkilnyi bulinh yak riznovyd suspilnoi ahresii. [School bullying as a kind of social aggression]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seria Filolohichna – Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Philological, 33, 85–93*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/jpdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf [in Ukrainian].

4. Sydoruk, I.I. (2015) Bulinh yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema. [Bullying as an urgent socio-pedagogical problem] *Naukovyi visnyk Shkhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seria: Pedahohichni nauky – Scientific Bulletin of the Lesia Ukrainka East European National University. Series: Pedagogical sciences, 1(302), 169–173* [in Ukrainian].

5. Chepy, M.-L.A. (2010) *Ukrainska psykholohichna terminolohiia* [Ukrainian psychological terminology]. *Dictionary-reference*. Kyiv: DP Inform.-analit. ahentstvo [in Ukrainian].

6. Maksymova, L.S. (2011) *Psykholohichna korektsiia osobystosti ditei, yaki zaznali nasylstva v sim'i* [Psychological correction of the personality of children who have experienced domestic violence] *Training manual*. Kyiv: Milenium. 2011. 251 [in Ukrainian].

7. Khomenko, H. (2009). Ahresyvnist pidlitkiv: prychyny, profilaktyka, korektsiia [Adolescent aggression: causes, prevention, correction]. Proceedings from participants of the city seminar "*Psychologist. School world*". 35. 17–23. [in Ukrainian].

8. Maksom, K.V. (2017) *Indyvidualni osoblyvosti osnovnykh uchasnykiv bulinhu pidlitkovoho viku v shkilnomu seredovyshchi*. [Individual features of the main participants in adolescent bullying in the school environment]. *Aktualni problemy psykholohii – Current problems of psychology, 23, 157–167* [in Ukrainian].

9. Naidonova, L.A. (2011). *Kiberbulinh abo ahresiia v interneti: sposoby rozpiznannia i zakhyst dytyny* [Cyberbullying or aggression on the Internet: ways to recognize and protect the child]. *Metodychni rekomendatsii. Seria: Na dopomohu vchyteliu. – Guidelines. Series: To help the teacher, 4, 34* in Ukrainian].

10. Myroniuk, T., Zaporozhets, A. (2018). *Kiberbulinh v Ukraini – sotsialno nebezpechne yavyshe chy zlochyn: vyznachennia ta protydiia* [Cyberbullying in Ukraine – a socially dangerous phenomenon or crime: definition and counteraction: identification and counteraction]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav – Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs, 2(16), 275–284* [in Ukrainian].